

A black and white, close-up portrait of an elderly man with a long, full, and slightly unkempt beard and mustache. He is looking directly at the camera with a neutral expression. The lighting is dramatic, highlighting the texture of his hair and beard against a dark background.

SPOMIENKA NA STARÉ ČASY

ZINOVY ZINIK

Uverejnené 7. 3. 2007
v *Times Literary Supplement*.

Nie každý spisovateľ by sa mohol pochváliť tým, že do slovnjej zásoby iných národov prispel novým výrazom. Slovo „gulag“ je v každom modernom jazyku pevne zviazané s menom Alexandra Solženicyna. Neradostný osud politických väzňov v Sovietskom zväze a hrôzy sovietskych vyhladzovacích pracovných táborov boli detailne vykreslené v mnohých knihách dlho predtým, než sa v roku 1974 na Západ podarilo prepašovať Súostrovie Gulag. Pamäti, životopisy a svedectvá z pera utečencov, emigrantov, dezertérov i bývalých zamestnancov sovietskych trestných táborov zaplavili Západ v dvadsiatych rokoch. Vychádzali však len v limitovaných edíciách a šírili sa predovšetkým medzi bývalými komunistami, najmä kremloológmi. Nedostali sa k masovému publiku a na čitateľov nemali taký zdrvujúci dopad ako Solženicynovo dielo. Súostrovie Gulag sa podstatne líšil od iných jednotlivých príbehov hrôzy a sociologických úvah nielen preto, že integroval stovky svedectiev ľudí z rôznych oblastí života a ako celok reflektoval život všetkého obyvateľstva. Solženicyn dokázal obdivuhodne zasadiť do kontextu dejín krajiny ako takej, jej náboženstva a ideológie nielen svoju skúsenosť z trestných táborov, ale aj skúsenosť iných. Mechanizmus útlaku zo strany štátu a spoluúčasť obyvateľstva na zločinoch v takom rozsahu, ktorý sa dovtedy spájal len s nacistickým režimom, obnažil úplne a komplexne. Súostrovie Gulag je inovatívne štylisticky: striedajú sa rozprávačské uhly pohľadu a časové roviny, dokumentárne časti spestrujú fiktívne románové pasáže, Solženicyn vykresľuje neopísateľné hrôzy vecne a náboženské úvahy sa stávajú prirodzenou súčasťou denno-dennej reality.

Súostrovie Gulag vyšlo v období, keď vrcholil konflikt medzi západnými mocnosťami

a Sovietskym zväzom. Slogan „Lepší červeny než mŕtvy“ najlepšie vystihuje náladu západnej inteligencie, ktorá vtedy stála tvárou v tvár rastúcej hrozbe nukleárnej vojny. Súostrovie Gulag zmarilo akúkoľvek nádej a vieru v dobré úmysly totalitného monštra. V tom čase v Rusku nebol hádam nikto, kto by o stalinových zločinoch nevedel. Solženicynovo dielo bolo svedectvom ruského národa, verejným odsúdením podlého režimu, určené pre západné publikum.

Kniha vznikla aj ako úvaha na tému prežitia. Nadväzovala na náladu prvého Solženicynovho publikovaného diela Jeden deň Ivana Denisoviča. Na rozdiel od Varlama Šalamova (geniálnym podaním lágrovej literatúry porovnateľného s Primom Levim), ktorý vykreslil tábor ako absolútne peklo, kde je človek zbavený čo i len stopy ľudskosti, Solženicynovo rozprávanie je morálnou bájkou o hľadaní zatratenej ľudskej duše, svetlom duchovného zotavenia v úmornom živote väzňa. Solženicyn ponúkol nádej. Toto bol jeden z dôvodov, prečo mala jeho tvorba na Západe taký úspech. Súostrovie Gulag sa stalo medzinárodným bestsellerom spolu s jeho ranými politickými melodramami, V kruhu prvom a Rakovina. Podľa Šalamova sa Solženicynov spôsob uvažovania a štýl týchto jeho diel zásadne nelíšili od kanonických diel socialistického realizmu. Solženicyn získal v roku 1970 Nobelovu cenu za literatúru, ale do Štokholmu nevycestoval zo strachu, že by mu už nedovolili návrat do ZSSR.

Časom začal Solženicyn veriť, že má Bohom danú silu, ktorá spôsobí pád sovietskeho režimu a obnovením väzby na ruskú ortodoxnú cirkev zabezpečí renesanciu ruského národa. Po Liste sovietskym politickým predstaviteľom nasledovali prejavy a encykliky určené ľudu. (Niektoré začínali stalinským oslovením „Milí súdruhovia, ...“) Venoval sa v nich mnohým témam – od výzvy na bojkot nečestných soviets-

ských inštitúcií až po apel na oživenie zastaranej a prekonanej slovanskej slovnicej zásoby, ktorá nebola zamorená vplyvom latinčiny. Šalamov si tento moralistický a pedagogický aspekt v Solženicynovom myslení všimol zavčasu a odmietol spoluprácu na dielach o gulagoch. Neskôr ho obvinil z politického manipulátorstva a využitia hrôz gulagov pre naplnenie svojich individuálnych ambícií.

Mohol však takú impozantnú prácu, ako je Súostrovie Gulag vytvoriť objektívny apolitický kronikár? Zasiahla by aj bez istého stupňa obratnej politickej manipulácie také široké masové publikum na Západe? Treba autora takého kľúčového diela obhajovať pred jeho kritikmi? Existuje presvedčenie, že áno: Solženicyn je rituálne odmietaný ako slavianofil, romantik, agrárnik, monarchista, teokrat, dokonca aj antisemita. Len niekoľko intelektuálov bolo nepochopených do takej miery ako Solženicyn.

Je to umiernený konzervatívce, nábožný, ale tolerantný a staromódny mysliteľ a jeho pohľady sa veľmi nelíšia od názorov jednoduchých, manuálne pracujúcich ľudí. Sovietska ideológia smerovala k deštrukcii duchovných a literárnych tradícií, ktoré poškodzovali rovnosť, ateizmus a populistické predstavy v umení a kultúre. Z uhla pohľadu západného liberála však paradoxne práve to povzbudilo ruských disidentov, aby sa hlásili ku konzervatívnym hodnotám a konzervatívnym životným, politickým a náboženským postojom. Solženicyn nástojil na tom, že náboženstvo je základom morálky a kostrou spoločenského života. Odsudzuje prevahu racionálnych prístupov nad duchovnými v modernom myslení, odmieta neprímeraný konzum západného sveta a legálne machinácie, ktoré nahradili cit pre sociálnu spravodlivosť.

Problémovými neboli jeho názory ako také, ale spôsob, ako ich Solženicyn aplikoval

na ruskú politickú realitu. Počas 20 rokov vo Vermonte po vydaní Súostrovie Gulag na Západe si všimol len tie škaredšie prejavy masovej kultúry a prehliadal revolučné sociálne sily americkej demokracie. Vzhľadom na jeho povahu Solženicyn chcel vidieť život krajiny ako život jednej komunity, ktorá môže dosiahnuť súlad a harmóniu len prostredníctvom kolektívneho konsenzu v sociálnych otázkach. Nevidel politickú hodnotu práva na nesúhlas, súhlasu v nesúhlase a (pomerne úspešného) pokusu o spolunažívanie ľudí s protichodnými názormi. Počas pobytu na Západe sa nepoučil z toho, že politické názory strácajú hodnotu, ak sú nepoužiteľné v praxi. Jeho pohľad na vlastenectvo, morálku a náboženstvo v skutku vždy priťahovali tie najreakčnejšie elementy ruskej spoločnosti.

Časom sa Solženicyn menil viac na kazateľa a politika. Toto príkre hodnotenie by zrejme odmietol, pretože zastával názor, že rozpory medzi ľuďmi sa nezakladajú na triednych rozdieloch, náboženstve či straníckej ideológii, ale „prechádzajú ich srdcami“. Solženicyn inštinktívne posudzoval ľudí podľa zámerov, a nie podľa činov. Teokratický princíp tohoto typu môže byť rozumný pokiaľ ide o priateľstvo, no keď ho aplikujeme na život v modernej dobe, stáva sa deštruktívnym. Podobnej chyby sa dopustil aj v jednom zo svojich dvoch najkontroverznejších nedávnych diel Dvesto rokov pospolu (recenzované v *Times Literary Supplement*, 1. 3. 2002), ktoré bolo venované ruskému židovstvu a jeho úlohe v utváraní sovietskeho systému. Obviňovať Solženicyna z antisemitizmu je absurdné, ale autor sa tomu nevyhol, a to kvôli jeho pohľadu na „kolektívnu zodpovednosť“ ruského národa. Zdôrazňuje, že nejde o „kolektívnu vinu“, ale o „kolektívnu zodpovednosť“. Myslí si, že ruskí židia prijali revolúciu hromadne, akoby ich niekto kontroloval za dochádzku. Nechajme štatistiky, ale je nesporné, že Lev Trockij či Lazar Kaganovič sa zúčastnili revolúcie s bremenom

pocitu etnickej krivdy. Prekvapuje však Solženicynov záver: každý žid by mal pociťovať zodpovednosť za židovskú účasť v sovietskej katastrofe, mal by na ňu pamätať, v súkromí o nej uvažovať, lutovať ju a verejne odsúdiť – ináč nebude môcť byť náležite uznaný v novom usporiadaní Ruska. Stopy takýchto zbožných želaní z pera spisovateľa zaobalené v rúsku morálneho filozofa môžeme sledovať počas celého Solženicynovho života. Bol dobrým poslucháčom, zjavne aj výnimočným spisovateľom, pokiaľ išlo o zaznamenanie hlasu iných, no problém nastal, keď zaujal vlastný postoj.

Práca na Súostroví Gulag a Červenom kolese vyžadovala obrovské úsilie. Solženicyn podriadil svoj osobný a spoločenský život prísnej disciplíne a dennému režimu mnícha. Úsilie dosiahnuť literárne ciele viedlo odhodlanie a dravá húževnatosť, ktoré nadobudol počas toho, čím si prešiel. Nestrannému pozorovateľovi sa jeho život v Rusku a v exile mohol javiť ako zrkadlový obraz života v ústraní počas nútených prác. Autorovi s však podarilo – prostredníctvom západnej tlače, zahraničného vysielania v Rusku a Otvoreného listu západným politickým lídrom – vyklučkovať z propagandistických ťahov spojených s jeho osobou. Stručne povedané, pri obhajobe svojho literárneho odkazu bol brilantným a občas aj bezohľadným, nemilosrdným a bezcitným taktikom. (Presne takým, ako to aj čestne a svedomito zaznamenal v diele Trkalo sa tela s dubom, 1975).

Zanechala táto „záujmová činnosť“ stopy na jeho povahe? Solženicynov charakter bol predmetom literárnych paródií a narážok na jeho osobnosť. Spomeňme uštipačné pamäti jeho prvej ženy Rešetovskej či zábavnú anti-utopickú paródiu od Vladimíra Vojnoviča, v ktorej zosmiešnil Solženicynove sociálne projekty a jeho obľubu ľudových svetským múdrosť. Verejné gestá však nepotrebovali fiktívne rozpracovanie. Literárni teoretici sa

zmiňujú o tragickom osude moskovskej pisárky, ktorá podľahla tlaku po týždni krutých výsluchov a KGB vydala rukopis Súostrovia Gulag. Pocit viny zo zrady Solženicyna bol taký pálcivý, že ju dovedol k samovražde. Bol to ten najtragickejší, no nie jediný prípad, keď strach z toho, že Solženicyn bude sklamaný, spôsobil, že ľudia konali v rozpore so svojím úsudkom. Tí, ktorí sa dostali do jeho nemilosti, boli ostrakizovaní. Do „vyhnanstva“ poslal každého, o koho lojalite pochyboval, vrátane svojho najbystrejšieho a najdôveryhodnejšieho životopisca Michaela Scammella. Pre Solženicyna a jeho obhajcov to bol jediný spôsob, ako zachovať spomienku na hrôzy stalinizmu pre budúce generácie, jeho kritici toto občianske zanietenie vnímali ako kamufláž márnivosti megalomanských rozmerov.

Solženicynov vplyv na ruskú inteligenciu v exile, keď sa v roku 1974 nedobrovoľne presťahoval na Západ, bol katastrofálny. Jedným z jeho prvých politických krokov bol pokus o rozšírenie zoznamu disidentov, ktorí podľa jeho názoru mohli byť podozriví zo spolupráce s KGB v západných médiách. Urážlivý a rozmarný tón obvinení zabránil publikácii tohto absurdného listu. Ale ujma sa stala. Neúspešne sa pokúsil pošpiniť povest' vtedy najprorockejšieho literárneho mysliteľa a novelistu Andreja Siniavského, pretože Siniavskij zosmiešnil Solženicynov zjednodušený pohľad na ruskú históriu a vlasteneckú úlohu literatúry.

Solženicynova Nadácia pre pomoc bývalým väzňom gulagu mala výrazný dosah, ale najprominentnejšie emigrantské periodiká sa pod jeho vedením stávali baštami zatuchnutého tradicionalizmu – s ohľadom na ich charakter aj politiku – a svojím spôsobom odzrkadľovali svojich sovietskych náprotivkov.

Návrat do Ruska v roku 1994 pripomínal vrátane niekoľkých trápnych slávnostných medzipristátí cestu strojom času z ruskej minu-

losti do ruskej prítomnosti. Skazonosné dianie konca osemdesiatych rokov v Rusku sledoval pozorne, ale z diaľky zemepisnej aj časovej. Turbulencie amerického života ho neodviedli od práce na veľkolepom epickom diele o príčinách ruskej revolúcie. Červené koleso začal písať (ako denník so skromným názvom Význam 20. storočia), keď mal len 10 rokov.

Solženicyн sa v Rusku znova objavil ako človek, ktorý si pamätal éru, keď bol spisovateľ v spoločnosti (rozčarovanej z morálnej ortodoxie establišmentu) v postavení namiesto kňaza. Určite si živo pamätal, ako authority v roku 1958 (niekoľko rokov predtým, než bol on sám prijatý sovietskym literárnym establišmentom), priviezli štrnásťtisícový dav na štadión Lužniki, aby verejne odsúdil Pasternaka ako nepriateľa ľudu po udelení Nobelovej ceny za literatúru. Táto udalosť by mohla byť chápaná ako jeden z paranoidných prejavov totalitarizmu, ale zároveň svedčila o tom, akú dôležitú úlohu vtedy zohrával Pasternak z pohľadu vládnucich elít. V rovnakom roku sa (v tomto prípade už dobrovoľne) zhromaždil štrnásťtisícový dav na štadióne v Novom Anglicku, aby si vypočul T. S. Elliota. Básnici hýbali svetom. Medzitým sa v šesťdesiatych rokoch stal prvým ministrom kultúry vo Francúzsku André Malraux. Alberta Einsteina požiadali, aby bol prezidentom štátu Izrael. Spoločenské postavenie intelektuála bolo v tom čase porovnateľné s postavením veľkých štátnikov.

Zistenie, že už nie je považovaný za duchovného vodcu, Solženicyна zrejme šokovalo. Jeho dobre spropagovaný návrat do vlasti už od začiatku zahmlilo sklamanie jeho obdivovateľov zo zastaraných politických múdrostí a Solženicyн zas nesúhlasil s tým, ako sa krajina vymanila z pút komunizmu. Chvíľu sa raz týždenne vysielal 15-minútová relácia Stretnutia so Solženicynom. Pre sla-

bú odozvu divákov bola o niekoľko mesiacov zrušená a nahradila ju relácia s talianskou poslankyňou a kráľovnou porna Cicciolinou.

Jeho postavenie v dnešnom Rusku by sme mohli považovať za bizarné, keby nebolo také tragické, ako je. Na povrchu všetko vyzerá dobre. (Svoje 80. narodeniny oslávil v súkromnom sídle, ktoré bolo špeciálne postavené ako replika jeho útočiska vo Vermonte.) S nástupom Vladimira Putina k moci rástol aj jeho optimizmus a viera v nový ruský štát. Vladimir Putin ho formálne navštívil, aby s ním prebral aktuálne problémy ruského národa. Solženicyн prijal štátne vyznamenania a čestné tituly. Na pulloch kníhkupectiev sa v tomto roku objavia prvé časti jeho viacväzkového súborného diela. V minulom roku štátna televízia odvysielala seriál podľa jeho diela V kruhu prvom, ktorý mal desať častí a nahovoril ho sám Solženicyн. Očití svedkovia tvrdia, že po zhliadnutí prvých častí mal slzy v očiach. Potom ako pretrpel osem rokov v pracovných táborech (zatkli ho na fronte v roku 1945, pretože kritizoval Stalina v súkromnej korešpondencii s priateľom), exil v Kazachstane a hrozbu rakoviny, poloilegálny život v Moskve a boje s literárnym establišmentom po Stalinovej smrti i počas odmäku za Chruščova, po tom všetkom by sa mohlo naozaj zdať, že pravda zvíťazila. Ale je to naozaj tak?

Pamätám si, keď som ako žiak v sovietskej škole počúval prednášky hosťujúceho lektora, starého bolševika, ktorý raz za čas navštívil našu školu a rozprával nám o hrôzach cárskeho zriadenia. Cieľom bolo, aby sme si uvedomili, aké šťastné a plné nádeje sú naše dni v sovietskom raji. To, že Solženicyнov odkaz používajú súčasní vládcovia Ruska podobným spôsobom, znepokojuje. Na rozdiel od krajín strednej a východnej Európy, Rusko po páde komunizmu ešte neprešlo procesom desovietizácie. Nikto nedokáže jasne odpovedať na otázku, prečo počas obdobia úplného kolapsu totalitného

štátu (akokoľvek krátke bolo), neboli zverejnené zoznamy spolupracovníkov KGB, hlavní páchatelia sovietskej genocídy v rámci hraníc bývalého ZSSR a aj za nimi zostali nedotknutí, členovia stranického aparátu znova získali politický vplyv a finančný blahobyt. Jedným z možných vysvetlení môže byť to, že rozsah spoluviny na sovietskych zločinoch bol taký veľký, že jeho odhalenie by viedlo k občianskej vojne. Iní tento stav odôvodňujú ruským fatalizmom a nedostatkom občianskej odvahy. Odhliadnuc od týchto vysvetlení, nová elita sa adaptovala rýchlo a začala využívať na súkromné účely časti bývalej štátnej bezpečnosti, čo umožnilo najhrozivejším častiam skrachovaného sovietskeho systému, aby zohrávali úlohu pri spravovaní nového Ruska.

Nech sú príčiny akékoľvek, opäť máme do činenia s krajinou, ktorú má pod palcom transformovaný aparát štátnej bezpečnosti, rozdelený do frakcií na vojnovej nohe. Zjednocuje ich záujem o deštrukciu čohokoľvek, čo pripomína politickú opozíciu, či je to politicky aktívny žurnalista alebo charizmatický novinár. Pocit beztrestnosti, ktorý panuje medzi novými aj starými kriminálnikmi, je taký silný, že demoralizuje zvyšok spoločnosti: to, že „všetko je dovolené“, si myslí každý človek na ulici. Keďže pôvod a spôsoby novej ruskej elity sú pre vonkajší svet priehľadné, nový establišment sa má na pozore pred cudzincami a ľuďmi zvonka. Medzi obyvateľmi sa snaží vybičovať nacionalistické nálady a vytvára atmosféru plnú hlbokkej nedôvery a podozrenia voči spojenectvám so Západom. Západ je predsa na nákupy, nie na to, aby dával historické ponaučenia. Rusi by nemali slepo napodobňovať západný spôsob života, hovoria nám: namiesto toho si teraz vybrali niečo, čo sa volá „kontrolovaná demokracia“ pre „domáce obyvateľstvo“. Stručne povedané, krajina – so všetkým svojím momentál-

ným bohatstvom, horúčkovitými ekonomickými aktivitami a kultúrnou bujarosťou – sa môže ľahko dostať do stavu, ktorý sa v starých dobrých časoch nazýval fašizmus.

Solženicyyn zasvätil svoj život boju proti režimu, v ktorom mašineria štátnej bezpečnosti spôsobila, že každý sa cítil byť spolupáchatelom pri premene krajiny na väzenský tábor. Teraz žije v spoločnosti, kde činnosť masových médií obmedzená na impotentnú autocenzúru v sovietskom štýle, disidentných umelcov a spisovateľov pravidelne napádajú, novinárov, ktorí odhaľujú korupciu a zneužívanie centralizovanej politickej moci, vraždia. Ale Solženicyyn mlčí. Je ticho, aj keď myšlienku, ktorú si najviac ctil, myšlienku, že chce zachrániť Rusko upevnením nezávislosti lokálnej vlády na švajčiarsky spôsob, najprv zosmiešnil v tlači a potom udupali prezidentských dekrétom, ktorý opäť ustanovil centrálnu vládu Kremľa nad celým Ruskom. Keď to zhrnieme, Solženicyyn sa v súčasnosti vyhyba vystúpeniam na verejnosti a zdržiava sa verejných výrokov. Ale našiel si čas a energiu na to, aby vyjadril súhlas s nedávnym odstavením dodávok plynu na Ukrajinu za zníženú cenu, „pretože ten štát udupáva ruskú kultúru a ruský jazyk a umožňuje vojenské manévry NATO na svojom území“. Nič to, veď „moja krajina, v dobrom i v zlom“.

Na počudovanie západného sveta, Rusko (spolu s Malajziou a Čínou) dokázalo, že kapitalizmus a honba za šťastím nie sú nezlučiteľné s autoritárstvom a nacionalizmom. Netreba zabúdať na to, že aj GULAG bol stalinským kapitalistickým projektom využívajúcim lacnú prácu otrokov pre štátne projekty. Solženicyyn napísal *Súostrovie Gulag* ako varovný príbeh pre Západ. Možno nastal čas, aby si ho Rusi osviežili a prečítali zo svojej historickej perspektívy.

*Z anglického originálu
preložila Zuzana Jaskenková.*